

Georganiseerde criminaliteit als emergent fenomeen van complexe wisselwerkingsprocessen¹

PATRICK VAN CALSTER

Geachte heer vice-decaan, leden van de jury, professoren, collega's en vrienden. Georganiseerde criminaliteit is een hoogst eigenaardig fenomeen. Noch het wetenschappelijk onderzoek, noch het beleid ertegen lijken er vat op te krijgen. Hoe men het ook tracht te vatten... in beide betekenissen van het woord: begrijpen en pakken... het glipt uit de greep, het transformeert en verplaatst zich, het duikt elders weer op, het verast en verandert van gezicht en van modi. Zoals ik het wel eens tijdens de gesprekken met mijn promotoren heb genoemd; georganiseerde criminaliteit lijkt een proteaans fenomeen, verwijzend naar de gedaanteverwisselingen van Proteüs, de Griekse zeegod. In Amerika spreekt men naar aanleiding van dergelijke bevindingen over een *wapenwedloop* tussen de georganiseerde criminaliteit en het opsporingsapparaat. Volgens onderzoek heeft een krachtiger overheidsingrijpen veelal een verdere professionalisering van de georganiseerde criminaliteit tot onbedoeld gevolg. Op deze manier komt de bestrijding van de georganiseerde criminaliteit in een vicieuze cirkel terecht waarin het noodzakelijk is om steeds meer en steeds zwaardere opsporingsmethoden te gebruiken om de toegenomen resistentie van criminele samenwerkingsverbanden te breken.

Dit is paradoxaal. Immers, de overheid creëert steeds betere en steeds meer wetgeving en middelen in de strijd tegen criminele organisaties, maar tegelijkertijd wordt ze het slachtoffer van haar eigen inspanningen, want criminele organisaties komen met een passend antwoord, waardoor de voorsprong die de overheid genomen had binnen de kortste keren weer weg is. De ironie is dat de bestrijdingsinspanningen, die erop gericht zijn veiligheid en stabiliteit te creëren, juist datgene zijn wat onveiligheid en onstabieliteit helpt creëren.

Is er een ontsnapping mogelijk uit deze malle molen? De overheid lijkt immers geen ander alternatief te hebben dan voortdurend te blijven innoveren. Ze worstelt om een toestand van stabiliteit en beheersbaarheid te bereiken, maar tot haar eigen ongenoegen creëert ze steeds meer onstabieliteit en complexiteit.

Laat mij daarom de eerste zin van deze inleiding herformuleren. *Georganiseerde criminaliteit is een hoogst eigenaardig fenomeen*, wil ik herformuleren in: *georganiseerde criminaliteit is een hoogst interessant fenomeen*. Althans vanuit wetenschappelijk oogpunt. Want hoe komt het dat de criminologisch-sociologische wetenschappen geen afdoend antwoord kunnen formuleren op de vele transformaties van het fenomeen en geen voor het beleid afdoende analyse van georganiseerde criminaliteit kunnen voortbrengen? Misschien is er een probleem in de perspectieven die gehanteerd worden om het fenomeen te bevatten. Het is deze vraag die het proefschrift stelt. Mijn onderzoek is dus minder geïnteresseerd in georganiseerde criminaliteit als fenomeen, dan wel in de

¹ Deze tekst werd op 15 april 2005 uitgesproken ter inleiding van de openbare verdediging van het doctoraatsproefschrift met de titel "Georganiseerde Criminaliteit als Emergent Fenomeen van Complexe Wisselwerkingsprocessen".

manieren waarop de wetenschappelijke studie van het fenomeen wordt opgezet en de vooronderstellingen en achterliggende perspectieven die het onderzoek ter zake structureren.

Uiteraard heeft mijn vooropleiding in de filosofie een rol gespeeld bij de formulering van de vraagstelling van dit proefschrift. Dat kan ook niet anders. Een onderzoeker en wetenschapper kan immers zijn interesses en eerder opgedane inzichten niet zomaar aan de kant schuiven. Integendeel, deze zullen zijn onderzoek altijd structureren. Dit leidt tot diversiteit die vele nieuwe en andere onderzoekers kan inspireren de opgenomen thema's verder te onderzoeken en te ontwikkelen. Deze diversiteit, zo durf ik te argumenteren, zal in de toekomst juist de kracht van de criminologie blijken te zijn.

Maar laat ik het opnieuw over mijn onderzoek hebben. Het bestaande onderzoek naar georganiseerde criminaliteit valt op te delen in drie perspectieven, namelijk het hiërarchische, het economische en het netwerkperspectief. Ondanks de verschillende invalshoeken verraden deze drie perspectieven impliciet of expliciet een vorm van systeemdenken. Daarom noem ik deze benaderingen, en hun hybride tussenvormen, tezamen het "dominante denken over georganiseerde criminaliteit".

Wat dit dominante denken karakteriseert, is dat het zijn onderzoeksobject vanuit de positie van de objectieve waarnemer bestudeert. De onderzoeker gaat er namelijk van uit dat hij buiten het fenomeen staat dat hij bestudeert en dus dat hij zelf geen rol speelt in de ontwikkeling ervan. De onderzoeker zoekt naar welbepaalde gedragspatronen bij individuen, organisaties en gebeurtenissen over een bepaalde tijdsspanne, classificeert deze in categorieën en tracht relaties en wetmatigheden te vinden. Op basis daarvan construeert hij verklaringen. Onderzoekers bestuderen met andere woorden het geheel. En daarbij worden de delen, zoals individuen, organisatiestructuren, bepaalde taken en werkwijzen en dergelijke meer, onderzocht in functie van wat zij aan het geheel bijdragen. Zij worden verondersteld te bestaan omwille van het geheel en om het geheel in stand te houden. Georganiseerde criminaliteit en criminele organisaties worden aldus begrepen als systemen die op een dynamische wijze hun doelen willen bereiken. De delen nemen deel *aan* het geheel, en dat geheel wordt verondersteld andere kenmerken en eigenschappen te bezitten dan de delen. Het wordt dus bestudeerd als een autonoom functionerend "ding".

Het gevolg is dat het onderzoek naar georganiseerde criminaliteit zich bijna uitsluitend op functionaliteiten concentreert. Hierdoor wordt de identiteit van een criminele organisatie hoofdzakelijk gedefinieerd in termen van de relaties en de praktijken die functioneel zijn voor het plegen van criminaliteit. In de studie naar georganiseerde criminaliteit spreekt men bijvoorbeeld over de hormonenmaffia, de mensenhandel, de autozwendel, drugkartels, smokkelorganisaties en dergelijke meer.

Onderzoekers zoeken dus naar formele, functionele relaties. En die worden verondersteld de aard en de richting van het gezag te definiëren, alsook de verantwoordelijkheid van elk individu ten opzichte van de uit te voeren taken. Met andere woorden, deze functionele relaties bepalen op welke wijze iedereen binnen de organisatie zijn taken uitvoert. Bijgevolg worden de handelingen die door deze patronen worden aangedreven, gekarakteriseerd door uniformiteit, conformiteit en herhaling. Dit houdt uiteraard ook in dat de identiteit van een criminele organisatie eveneens wordt gedefinieerd in termen van bewustzijn, met andere woorden of er al dan niet een crimineel opzet aanwezig is.

Ten eerste: wat betekent dit nu alles? Dit betekent dat de uitvoering van criminele projecten bestudeerd wordt als een formatief proces. De delen functioneren om het

geheel te vormen. Immers, de delen zijn alleen functioneel in zoverre zij het geheel vormen en het geheel moet daarom gegeven zijn voor iemand kan weten wat al dan niet functioneel is. Dit aspect van het onderzoek naar georganiseerde criminaliteit legt zich uitsluitend toe op de manier waarop plannen en uitvoeringssystemen worden uitgevoerd.

Ten tweede: hoe gaat dit formatieve denkkader om met stabiliteit en verandering? Welnu, dit formatieve denkkader kan zowel stabiliteit als verandering verklaren, maar het patroon van de verandering is voorbestemd omdat er geen significante verandering op het niveau van het geheel kan optreden. Immers, wat het geheel is, is reeds gegeven. Maar hoewel de eindvorm gegeven is, kunnen de delen toch op verschillende manieren met elkaar relateren om die eindtoestand te produceren. Dus er zijn variaties mogelijk in de weg naar die eindtoestand maar alleen binnen vooraf bepaalde beperkingen. Dus alleen kleine, beperkte veranderingen zijn mogelijk. Het zijn eigenlijk kleine variaties in de manieren waarop de delen met elkaar interageren. Want het functioneren van de delen brengt de eindvorm en de stabiliteit van het geheel tot stand.

U heeft het ongetwijfeld reeds begrepen: dit formatieve organisatieprincipe kan geen ware vernieuwing verklaren, slechts variaties in de uitvoering. De oorsprong van ware vernieuwing moet bijgevolg elders worden gezocht, zij kan immers per definitie niet al opgerold aanwezig zijn in de huidige toestand. Ware vernieuwing wordt vanuit het dominante perspectief dan ook verklaard vanuit de uitzonderlijke kwaliteiten of de visie van de leider of criminele ondernemer, die niet onderhevig is aan het formatieve organisatieprincipe. Hij initieert en controleert de vernieuwing onafhankelijk van de organisatie. Vernieuwing wordt met andere woorden begrepen als een keuze die leiders en criminele ondernemers maken om bijvoorbeeld tijdelijke monopolieposities te beveiligen en dus om hun winstdoelen te maximaliseren. Dit impliceert dat het mogelijk is voor de criminele ondernemer om buiten de organisatorische dynamieken te staan, ze te evalueren, en de juiste gedragingen voor te schrijven opdat vernieuwingen kunnen worden ingevoerd. Het menselijke handelen wordt dus volgens een ander organisatieprincipe begrepen, namelijk het handelen volgens autonoom gekozen doelen.

Aldus genereert het dominante denken een denkkader waarin het ontstaan van vernieuwingen en transformaties onderzocht wordt zowel in termen van formatieve als in termen van rationeel-autonome principes. Dit is uiteraard een contradictie en die duikt op omdat onderzoekers ervan uitgaan dat individuen er bewust voor kiezen om een nieuw crimineel project op poten te zetten, waardoor ze de organisatie een einddoel geven (het project moet worden gerealiseerd). Maar tegelijkertijd zijn deze autonome individuen ook leden van de organisatie waarvan het functioneren verondersteld wordt reeds opgerold te liggen in zijn delen, en dus bestudeerd wordt volgens een formatief organisatieprincipe. Met andere woorden, de contradictie bestaat uit enerzijds het aanvaarden dat het formatieve organisatieprincipe geen vrije wil bij individuen veronderstelt; en anderzijds uit het aanvaarden dat het individu wel vrije wil heeft omdat hij autonoom in staat is beslissingen te nemen.

Door dit duale verklaringsmodel te aanvaarden, veronderstelt men dat de waargenomen structuur en orde binnen criminele organisaties moeten zijn opgelegd door één of meerdere uitzonderlijke individuen die onafhankelijk van de organisaties bestaan en de structuur en orde vanaf daar opleggen. Vandaar dat de opsporingsdiensten altijd op zoek zijn naar de "mastermind"-personen die verantwoordelijk worden geacht voor de criminele organisatie als geheel.

Echter, zulke benadering impliceert dat er geen rekening wordt gehouden met de complexe dynamieken tussen criminele organisaties en individuen. Heel wat zaken die weliswaar door empirisch onderzoek opgemerkt worden, zoals het zich niet houden aan geheimhouding, emotionele handelingen, roddelen en het hebben van fantasieën, worden genegeerd en/of gestroomlijnd door de bestaande denkkaders die deze zaken veelal als uitzonderlijk en afwijkend beschouwen. Vandaar dat wetenschappelijk onderzoek micro-processen, zoals bijvoorbeeld alledaagse conversaties, grotendeels ontziet. Bijgevolg wordt niet bestudeerd of zij van belang kunnen zijn voor criminele processen en praktijken. Onderzoek naar georganiseerde criminaliteit houdt dus geen rekening met interne of intrinsieke creativiteit. Het resultaat is dat contradicties en complexiteiten worden gladgestreken, en men succes in de misdaad gelijk stelt aan dynamieken van stabiliteit, regelmaat en voorspelbaarheid. Gewone, alledaagse vrijheid en participatie (niet noodzakelijk van een democratische aard) worden in dit denken niet adequaat opgenomen.

Juist omdat het onderzoek naar georganiseerde criminaliteit focust op patronen van stabiliteit, en het de criminele organisatie onderzoekt op allerlei repetitieve patronen waarbij taken en wetmatigheden centraal staan, negeert het de complexe wisselwerkingsprocessen waaruit deze stabiliteit en dus orde ontstaan is. Het abstraheert en benoemt deze repetitieve patronen alsof het systemen zijn die afzonderlijk van de interacties en wisselwerkingsprocessen bestaan en beschouwt ze als "dingen" die "er altijd geweest zijn". Deze macro-benadering past de (positivistische) natuurwetenschappelijke methode toe op het menselijke handelen, waardoor de onderzoeker weliswaar de interacties tussen de leden van het samenwerkingsverband bestudeert, maar waarbij deze interacties als systemen worden verondersteld.

Echter, recent wetenschappelijk fundamenteel onderzoek toont aan dat micro-processen van groot belang zijn voor vernieuwingen en transformaties. En het is dit transformatieve karakter dat vanuit wetenschappelijke invalshoek juist één van de meest interessante aspecten van het fenomeen georganiseerde criminaliteit is. In het proefschrift gebruik ik drie theoretische bijdragen om dit transformatieve aspect verder te onderzoeken, namelijk het werk van Duncan Watts en Steve Strogatz, het werk van George Herbert Mead en het werk van Stuart Kauffman.

Het werk van deze onderzoekers, dat wijst op de intrinsieke eigenschappen van interactie, heeft mij geïnspireerd om een ander perspectief op georganiseerde criminaliteit voor te stellen. In dit alternatieve onderzoeksperspectief, dat ik het *relationele perspectief* noem, worden criminele organisaties niet in systemische termen opgevat, maar worden ze beschreven als complexe wisselwerkingsprocessen die de vorm aannemen van talige en niet-talige conversaties. De onderzoeksaandacht focust daarom op het micro-niveau en dus op het handelen en het interageren.

Het perspectief verdedigt het standpunt dat individuen en groepen samen tot stand komen. Hierdoor kan geen enkel individu buiten zijn sociale relaties bestaan. Bijgevolg staan machtsrelaties en de gedragsnormen die deze machtsrelaties ondersteunen, net zoals emoties, roddels en fantasieën, allemaal tezamen in dit relationele perspectief centraal.

Intenties en plannen zijn dan niet langer het enige kenmerk van een individu. Integendeel, intenties en uitvoeringssystemen duiken op in de conversaties, de interacties en de relaties van individuen. Leiderschap is niet zozeer een individuele vaardigheid of competentie, maar eerder een manier van interageren. Creativiteit duikt op in de relaties, op voorwaarde dat er genoeg diversiteit en afwijking is. Het wordt dan interessant om georganiseerde criminaliteit niet alleen te onderzoeken op functionalitei-

ten, zoals plannen, intenties, taken, wetmatigheden en posities, maar ook op allerlei irrationaliteiten, angsten, onzekerheden, misverstanden en dergelijke meer.

Allicht heeft de reden waarom micro-processen in wetenschappelijk onderzoek weinig aandacht krijgen te maken met het zeer subjectieve karakter ervan. Het gaat immers om emoties, bespiegelingen en vooringenomenheden. Het gaat om menselijke vrijheid en vrije wil, die per definitie zeer grillig zijn. Wetenschappelijk onderzoek tracht deze subjectiviteiten zoveel mogelijk te filteren uit de feitelijke gebeurtenissen terwijl onderzoek naar het micro-niveau juist vereist dat deze subjectiviteiten centraal komen te staan. Meer nog, de zogenaamde feitelijke gebeurtenissen worden juist in sterke mate beïnvloed door deze subjectiviteiten, zodat van een filtering nooit echt sprake kan zijn. Feitelijke gebeurtenissen bestuderen is daarom onvermijdelijk ook subjectiviteiten bestuderen, en subjectiviteiten leggen onvermijdelijk (delen van) feitelijke gebeurtenissen bloot.

Centraal in het relationele perspectief staat dat menselijke interactie een proces is waarin mensen rekenschap aan elkaar afleggen, met elkaar onderhandelen, in een collaboratief proces om samen verder te gaan. Coherentie en orde worden gereproduceerd en potentieel getransformeerd in een zelforganiserend proces. Dit is een benadering die geen onderscheid maakt tussen het niveau van het individu en het niveau van het sociale. Er is geen onderscheid tussen theorie en praktijk, omdat de theorie (of de verklaring van het handelen) precies datgene is waarover wordt onderhandeld in dat handelen. Deze benadering is gebouwd, niet op vermoedens over impliciete of onbewuste regels die gedrag aandrijven, maar op de directe observatie van wat mensen aan het doen zijn wanneer zij met elkaar in de voortdurende dagelijkse beslommingen interageren.

In het proefschrift maak ik, bij wijze van illustratie van het relationele perspectief twee micro-analyses van criminele activiteiten die eerder reeds door de Canadese onderzoeker Carlo Morselli, vanuit een macroperspectief zijn geanalyseerd. De eerste analyse gaat over de criminele activiteiten van Howard Marks. Marks was een hasj-smokkelaar die geen deel uitmaakte van een internationaal smokkelkartel, noch was hij een lid van een vaste criminele organisatie. De activiteiten van Howard Marks waren voor Carlo Morselli aanleiding om het netwerkachtige karakter van criminele samenwerkingsverbanden verder te bestuderen. Marks was immers een onafhankelijke criminele ondernemer die allerlei samenwerkingsverbanden aanging en geen enkele poging ondernam om de hasjhandel te monopoliseren, op welk niveau of in welk gebied van de wereld dan ook.

De tweede analyse onderzoekt het ontstaan van de handel in drugs in de Gambino organisatie, een hiërarchisch gestructureerde organisatie. Deze analyse is interessant omdat de handel in drugs door de top van de criminele organisatie verboden was. De baas van de criminele organisatie stipuleerde dat iedereen die in aanraking kwam met drugs zou worden geliquideerd. Desalniettemin waren er enkele individuen, die helemaal onderaan de hiërarchie stonden, en die de handel in drugs cultiveerden en er één van de belangrijkste handelsactiviteiten van de Gambino organisatie van maakten. De microanalyse maakt begrijpbaar waarom deze handelstak, ondanks de afwezigheid van ondersteuning door de top van de organisatie, werd opgestart en zich verder kon ontwikkelen.

Uit deze analyses blijkt dat vernieuwingen en transformaties niet noodzakelijk een bepaalde functie in het geheel hebben, noch dat ze een autonome en rationele keuze hoeven te zijn, maar eerder dat zij in *alle* interacties kunnen opduiken. Vernieuwingen en transformaties vertolken bijgevolg niet zozeer de "noodzaak" om zich aan een ver-

anderende omgeving aan te passen. Immers, door zich te engageren in allerlei interacties kunnen mensen de perceptie opbouwen dat verandering nodig of onafwendbaar is. Of zij kunnen proberen veranderingen tot een minimum te beperken om hun identiteit en hun stabiliteit te beschermen. Maar zij kunnen net zo goed nieuwe dingen uitproberen. Als deze nieuwe dingen werken, zullen zij dit nieuwe gedrag als deel van hun eigen identiteit beschouwen en dus een nieuwe stabilisatie bereiken. Zij maken dus een soort van transitie door om een nieuwe graad van orde en dus identiteit te bereiken die op zijn beurt weer onvermijdelijk ondermijnd zal worden door andere conversaties. Criminele projecten ontstaan dus *in* complexe wisselwerkingsprocessen. En de interactiepatronen die aldus ontstaan, kunnen routines en gewoontes worden.

De voorwaarden voor succes in de misdaad lijken met andere woorden te maken te hebben met de heterogeniteit van de individuen en - misschien wel vooral - met de heterogeniteit van hun interacties. Transformaties zijn alleen mogelijk wanneer de individuen en hun interacties voldoende heteroog en divers zijn. Immers, uit de analyses blijkt dat in omgevingen en situaties waar veel vertrouwen is, individuen durven af te wijken van het conforme, normale, verantwoordelijke, orthodoxe en gangbare, en dus durven excentriek, onverantwoordelijk, non-conformistisch en radicaal te zijn. De randvoorwaarden voor het ontstaan van vernieuwingen en nieuwe ideeën lijken met andere woorden te liggen bij gedrag dat *niet* aan het gemiddelde beantwoordt. Dit wil zeggen dat de rijkheid van de conversaties een impact heeft op de dynamieken van criminele projecten en organisaties.

De microanalyses suggereren dat de totstandkomingen van criminele projecten in even belangrijke mate te maken hebben met de gemoedstoestanden van een individu, met een onbewuste goed- of afkeuring, waarin al dan niet een gevoel van vertrouwen opduikt. Het zijn deze gevoelens die vaak aan de basis liggen van de keuze om een bepaald iemand bij criminele projecten of criminele samenwerkingsverbanden te betrekken. Howard Marks bijvoorbeeld verklaarde de keuze van zijn partners vaak door te zeggen dat een bepaalde persoon hem oké leek of dat hij er goed mee overeen kwam. Maar uiteraard is niet alles chaos en onvoorspelbaarheid, zeker niet in de georganiseerde criminaliteit. Actoren handelen immers in functie van gewoontes en patronen die intiem verbonden zijn met hun praktijken. De herhaling van deze gewoontes en patronen brengt stabiliteit tot stand en organiseert de samenwerking. Deze gewoontes en patronen worden uitgedrukt in een bepaalde formele en veilige organisatietaal en dus bepaalde manieren van spreken. De herhaling van organisatiegewoontes die "goed genoeg" zijn, verhoogt de efficiëntie omdat mensen beter worden in wat ze doen wanneer ze deze gewoontes steeds op een gelijkaardige manier herhalen. Deze gewoontes (zoals een welbepaalde manier van praten) zijn vaak formele en veilige conversatiethema's die de samenwerking organiseren. Ze weerspiegelen de algemeen aanvaarde gedragsnormen, wat maakt dat de vigerende machtsrelaties als normaal overkomen. Nieuwkomers in de criminele organisatie vinden dat zij deze veilige manieren van spreken moeten gebruiken indien zij bij de organisatie betrokken willen geraken.

Vandaar dat bepaalde houdingen en handelingen in interacties erg waarschijnlijk of plausibel zijn. Zeer dikwijls is het handelen dus voorspelbaar. Het dominante denken komt dus dikwijls tot zeer herkenbare en robuuste conclusies. Individuen en criminele organisaties streven met andere woorden niet doelbewust vernieuwing na. Howard Marks zegt hierover: "If a scam works, it is rational to do a repeat."² Vernieuwingen en transformaties ontstaan dus niet omwille van zichzelf. Zelfs wanneer mensen, die

2 Marks, H. (1998) *MR Nice. An Autobiography*, London: Vintage, p. 266

binnen de wereld van de georganiseerde criminaliteit een machtige positie innemen, een economische nood of niche waarnemen, zullen er altijd defensieve reacties zijn die de angst moeten kanaliseren die de onzekerheid van vernieuwingen of transformaties opwekt. Er zullen altijd mensen zijn die allerlei pogingen ondernemen om de nieuwe conversatiethema's af te blokken en dus proberen te voorkomen dat deze thema's in formele en veilige conversaties worden geïntroduceerd. Ze kunnen zelfs proberen om de noodzaak van dergelijke conversaties te ontkennen.

Vandaar dat ik argumenteer dat het relationele perspectief aanvullend is bij het dominante denken. Het relationele perspectief kijkt naar situaties en interacties die het mogelijke verkennen, voorbij het comfort van het waarschijnlijke, het plausible. Het is toegespitst op de transformatie en de vernieuwing, en niet zozeer op de continuïteit en het gestabiliseerde.

Tot slot van deze inleiding wil ik nog een laatste opmerking maken, waarbij ik schatplichtig ben aan mijn co-promotor Serge Gutwirth. Ik citeer: "narratieven en filosofieën mogen door een wetenschap als de criminologie in geen geval over het hoofd worden gezien onder het voorwendsel dat zij niet wetenschappelijk zouden zijn. Zij zijn immers door hun paradigmatische ongebondenheid en methodologische vrijheid, niet zelden beter geplaatst om afstand te nemen van verkeerde evidenties die de toegepaste onderzoeker meent te mogen aannemen als een onweerlegbare en boven elke twijfel verheven kentheoretische basis. Het is voor de geloofwaardigheid van de menswetenschappen broodnodig dat er regelmatig zowel filosofisch als methodologisch onderzoek wordt gevoerd naar de juistheid van het gekozen of opgelegde vertrekpunt."³ Ik dank u voor uw aandacht.

3 Gutwirth, S. (1985) *Dostojevski criminoloog? Een historische en biografische speurtocht naar de criminologische inzichten van de Russische schrijver*, Antwerpen, Kluwer, p. 178.